

JENEI MILÁN

A Hmelnjickij-mozgalom és az oszmán kapcsolatok (1648–1654)

Az 1648–1654. évi Hmelnjickij-mozgalom történelmi távlatból meghatározónak bizonyult nem csak Ukrajna története vagy a 17. századi kelet-európai hatalmi átrendeződés, hanem következményei révén a 19–20. századi európai történelem szempontjából is.

Noha 1648 és 1657 között mindvégig valamely szomszédos állam alattvalóinak számítottak, a kozákok a hetman élete végéig önálló külpolitikát folytathattak. Hagyományosan a zaporozsjei kozák hadak muszlim szomszédjaikkal szemben voltak katonailag a legaktívabbak: a Krími Kánságra szárazon, míg a közvetlenül az Oszmán Birodalomhoz tartozó területekre elsősorban vízen támadtak. A magyarországi 16–17. századi végvidéki élethez hasonlóan sosem volt teljes a béke, a határok keresztény oldalán főként az ukrajnai parasztság szenvedte meg a harcokat és a múltban részben emiatt is alakult ki a kozák létforma, mely leginkább a magyarországi hajdúkéhoz hasonlított, ám velük ellentétben a zaporozsjeiek szöveteztek előbb a tatárral, majd a törökkel is.¹

Ukrajna történetének eme szakaszában mégis a korábbi ellenségeknek volt köszönhető a mozgalom túlélése, a hetman diplomáciájában nyitott Bahcsiszeráj és a Porta felé. Írásom célja utóbbi okainak és mikéntjének bővebb kifejtése.

Előzmények

A Rzeczpospolita és az Oszmán Birodalom 1640 májusában megújította 1621 óta fennálló békéjét, melyhez kénytelen volt csatlakozni a Krími Kánság is, mégis visszatérő problémák maradtak a Fekete-tenger északi medencéjében a kozák és tatár portyák.² IV. Mehmed Girej (1641–1644, 1654–1666) idején folytatódtak az ukrajnai tatár betörések, ezeket lengyel válaszcsepások követték. Az 1644. évi lengyel sikernek is köszönhetően a

---

¹ Varga Beáta: Magyar hajdúk és ukrán kozákok a „végeken”. In: Csiszár Imre – Novák Ádám (szerk.): *A hajdúk nyomában – Régió kutatás és emlékeztörténet*. Hajdúnánás Város Önkormányzata, Hajdúnánás, 2016, 133.

² Dariusz Kolodziejczyk: *Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th-18th Century): An Annotated Edition of 'Ahdnames and Other Documents*. Brill, Boston, 2000. 458–470.

Porta leváltotta Mehmedet, helyébe III. Iszlám Girejt (1644–1654) ültette.³ Az 1640-es évek elején IV. (Vasa) Ulászló lengyel–litván uralkodó (1632–1648) titokban törökellenes koalíció szervezésébe fogott: terve a tatárok Krímből való kiűzésén túl a Balkán felszabadítása volt a török uralom alól – kancellárján keresztül velencei pénzen zsoldosokat toboroztatott, a kozákokat pedig flottaépítésre utasította. A háborút a török–tatár félnek kellett kezdenie, ezért provokációként a krími kánnak nem küldte el 1644-ben az éves ajándékot és a kozákokat is portyákra bátorította. A *casus belli* az ezekre válaszul érkező török és krími tatár támadás lett volna.

Ulászló 1646-ban a Varsóba kéretett kozák küldötteknek toborzólevelet adott át és az 1638-ban a szejm által megvont kozák jogok visszaadását ígérte, Bogdan Hmelnyickij regiszterkozák ezredest pedig kinevezte a Zaporozsjei Had⁴ hetmanjává. A terv azonban lelepleződött és a szejm felelősségre vonta a királyt, utasításait érvénytelenítette, a zsoldosokat pedig elbocsájtotta.⁵ Az uralkodó mégis folytatta titkos tárgyalásait a kozákokkal 1647 nyarán, hogy a Krím megtámadásával provokáljanak olyan katonai választ a kánságtól, melynek láttán a rendi országgyűlés is jóváhagyná a háborút.⁶

Az eseményeket személyes tragédia gyorsította fel és terelte más mederbe: 1647-ben Daniel Czaplinski csihirini sztarosza a IV. Ulászló megbízólevelével toborzó ezredes távollétét kihasználva elkobozta Szubotivot, a Hmelnyickijek családi birtokát, a későbbi kozák hetman feleségét elrabolta, fiát megölette. A 16–17. századi Ukrajnában nem volt ritka, hogy a lengyel–litván mágnások királyi adománylevél hiányával indokolva elűzték a rutén nemességet és tehetős regiszterkozákokat a birtokaikról.⁷ Hmelnyickij a helyi bírósághoz és a lengyel szenátushoz is hiába fordult segítségért. A király szimpatizált vele, ám a mágnásokkal való szembeszálláshoz nem volt katonai ereje, sem pénze. A kozák vezető igazságkeresése felbőszítette ellenségét, ezért 1647 végén letartóztatta. Csak barátainak köszönhetően szabadult ki és a kozákok és ukrán nemesek százainak példájára a Zaporozsjei Szicsbe menekült.⁸

Nyitás a Krím felé

Bogdan Hmelnyickij a Szicsben nagy befolyásra tett szert. A lengyelek elleni harcban a kozákok hátrányát a lovasság csekély száma jelentette, minek orvoslására vakmerő lépésként a krími tatárokhoz, a kozákok hagyományos ellenségeihez fordult.⁹ 1648 januárjában

³ Dariusz Kolodziejczyk: *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania. International Diplomacy on the European Periphery (15th-18th Century). A Study of Peace Treaties Followed by Annotated Documents.* Brill, Boston, 2011. 150–155.

⁴ A katonai alapon szerveződő kozák állam hivatalos elnevezése, egyszerre jelölve az állam szervezetét, illetve a lajstromos kozák sereget. Varga Beáta: Moszkvától – Kijeven át – Szentpétervárig? Ukrajna orosz kötelékben – az autonóm státusztól az alávetett tartományig (1654–1764). In: Frank Tibor (szerk.): *Az orosz birodalom születései.* Gondolat, Budapest, 2016. 116.

⁵ Gebei Sándor: *Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások.* Belvedere Meridionale, Szeged, 2007. 101–102.

⁶ Kolodziejczyk: *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania...* i. m. 157.

⁷ Varga Beáta: *Őnállóság, autonómia vagy alávetettség?* JATEPress, Szeged, 2008. 27–28.

⁸ Paul Robert Magocsi: *A History of Ukraine. The Land and its Peoples.* University of Toronto Press, Toronto, 2010. 211.

⁹ Orest Subtelny: *Ukraine. A History.* University of Toronto Press, Toronto, 2000. 127.

felvették a kapcsolatot a Krímmel és kölcsönös segítségnyújtásról egyeztek meg, melynek keretében III. Iszlám Girej kán 6000 harcost küldött segítségül.¹⁰ A szövetség révén elkerülhető volt a kozákok csatlakozása a Krími Kánság ellen tervezett hadjáratához; a háború lehetőséget nyújtott a tatároknak foglyok gyűjtésére, a rabszolgák eladása pedig a krími tatár gazdaság fontos bevételi forrását jelentette,¹¹ márpedig rég nem érkezett adó a Krímbe a környező országokból.¹²

Hmelnickijt személyes okok indították el útján és eredeti célja csupán saját igazságának érvényre juttatása volt, jóvátételért és az 1638 előtti kozák jogok¹³ visszaállításáért még lengyel alattvaló maradt volna. 1648 áprilisában a szicskozákok elismerték Hmelnickijt hetmanjukként, mely tisztségével már több szövetségi tömb között is lavírozhatott: 1. Az ortodox és protestáns államok katolikusellenes tömbjéből (Moszkva, Ukrajna, Moldva, Havasalföld, Erdély és Svédország, a Litván Nagyfejedelemség protestáns elitje) a Rzeczpospolita ellen irányuló szövetséget próbált kovácsolni. 2. Az oszmánellenes (Moldva, Havasalföld, Erdély, Moszkva és a Nemzetközösség) felállás megfelelt a kozák hagyományoknak, az ortodoxia (és egyben a kereszténység) védelmének. 3. A Moszkva és a doni kozákok elleni koalíció (Ukrajna, a Krím és akár a lengyel–litván állam). 4. Az oszmán rendszer, melyben Ukrajna (Krími Kánsághoz, Moldvához, Havasalföldhöz és Erdélyhez hasonló) vazallus jogállást kaphatott volna az oszmán világban. A hetman párhuzamosan tárgyalt szinte mindegyik lehetőségről, ezért meglehetősen kiszámíthatatlan volt egyaránt szövetségesként és ellenfélként is.¹⁴

A kozák–tatár erők a lengyelektől átállt regisztrált kozákokkal megerősödve május 26-án Korszuny közelében tönkrevették a Hmelnickij hetmanságára válaszul indított lengyel büntetőhadjárat főserégét, majd megérkezett Iszlám Girej kán közel 11 ezer harcosa is.¹⁵ A hetman sikereinek hallatán egyre több lengyel szolgálatban álló regisztrkozák, ukrán kisenemes és város csatlakozott, valamint a Dnyeper mindkét partjának parasztsága fellázadt, ezredeket alakítottak és a hetman vagy saját vezetői alatt harcoltak, mozgalmaik pedig 1648 nyarán kapcsolódtak össze.¹⁶ A kozákok hangsúlyozták, hogy nem a király, hanem a hatalmaskodó *szlachta* ellen harcolnak és a szabadságjogaikat biztosító oklevélre¹⁷ hivatkoztak,

¹⁰ *Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. Том II.* Издательство Академии Наук СССР, МОСКВА, 1954. 20.

¹¹ Victor Ostapchuk: *Cossack Ukraine In and Out of the Ottoman Orbit, 1648-1682.* In: Gábor Kármán – Lovro Kuncevic (szerk.): *The European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries.* Brill, Boston, 2013. 131.

¹² Mykhailo Hrushevsky: *History of Ukraine-Rus'. Vol. 8. The Cossack Age, 1626-1650.* Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, Toronto, 2002. 397.

¹³ A lengyel szejm 1638-ban a „Zaporozsjei Kozák Had Ordinációjával” megfosztotta a kozákságot a vezető választásának jogától, tartózkodásukat Cserkasszi, Kanyev és Korszuny vidékére korlátozta, törvényen kívül helyezte a nem lajstromozott kozákokat, a regisztrerbe csupán 6 ezer fő került. Font Márta — Varga Beáta: *Ukrajna története.* JATEPress, Szeged, 2013. 118–119.

¹⁴ Ostapchuk: *Cossack Ukraine In and Out of the Ottoman Orbit...* i. m. 128–129.

¹⁵ Hrushevsky: *History of Ukraine-Rus'...* i. m. 410.

¹⁶ Subtelny: *Ukraine. A History.* i. m. 127–128.

¹⁷ IV. Ulászló a zaporozsjei kozákok megnyerése érdekében 1646-ban megerősítette kiváltságait és jogaikat. Az írásos dokumentum létezése történészi viták témáját képezi. Norman Davies: *Lengyelország története.* Osiris, Budapest, 2006. 370–371.; Hrushevsky: *History of Ukraine-Rus'...* i. m. 370.

céljuk pedig kiváltságaik és a nemességgel való egyenrangúságuk elismertetése volt, ám még a panaszok előadása előtt hunyt el május 20-án az uralkodó.¹⁸

A Porta felszólította a kánt a lengyelekkel kötött fegyverszünet betartására, ám az augusztusi palotaforradalom révén IV. Mehmed lett a szultán és Konstantinápoly megszakította a tárgyalásokat. A lengyelek időhúzó tárgyalásokba kezdtek, ám Adam Kiszl braclavi vajda beszámolója szerint Hmelnickij már saját fejedelemség megteremtésére törekedett, amihez az alapot a csernyigovi, braclavi, kijevi vajdaságok fölötti uralom biztosította. Hiába részesítette ugyan a hetman még a tárgyalást előnyben, a még Bila Cerkvánál táborozó tatár hordára tekintettel a szejm július végén meghirdette a *pospolite ruszeniét* (a nemesi felkelést).¹⁹

A zaporozsjei–krími erőeknek a szeptember 23-án Piljavci melletti győzelmük²⁰ révén lehetőségük nyílt a királyválasztásba való beavatkozásra. A Varsó ellen vonulás helyett azonban a kozák vezető megállította csapatait és a kozák kiváltságok visszaállítását, amnesztiát és a breszti unió eltörlését követelte.²¹ Hmelnickij a nyugati hadjáratával akart megegyezést kikényszeríteni a szejmtől, valamint a Rzeczpospolita centralizált monarchiává alakítását, ennek realitása viszont csekély volt. A zaporozsjei sikerekhez nélkülözhetetlen, tatárokkal kötött egyezség biztosítása érdekében a hetman követői mind gyakrabban megfordultak Konstantinápolyban, ahol a Porta megerősítette a krími–kozák szövetséget, a kozák vezető pedig a Lublinig terjedő területeket ajánlotta fel zsákmányszerzésre a segítség fejében.²²

A Varsóban összeült királyválasztó szejm november 17-én – részben a kozák hetman szimpátiájának köszönhetően – II. (Vasa) János Kázmért választotta meg a „Nemzetközösség” fejének. A szenátus az időhúzás érdekében 15 ezresre növelte a regisztert, ám követelte a fegyverszünetet, a parasztság visszatérését a földekre és a tatár szövetség felbontását. Hmelnickij a Rákócziak lengyel aspirációit továbbra is életben tartotta, a királyt pedig ugyan megválasztották, ám koronázására (január 19.) még nem került sor. A kozák hetman jó helyzete ellenére mégis elfogadta a fegyvernyugvást és visszatért a Dnyeperhez – még bízott a kozák jogok elismerésében, de kényszerítő hatása volt a csapatok közt pusztító éhínségnek és járványnak, tatár szövetségesei pedig haza akartak térni: így nem kezdhetett téli hadjáratba.

Kijevi bevonulását 1649 elején ünnepléssel fogadták. Paisziosz jeruzsálemi pátriárka a dunai vajdaságokkal való együttműködést szorgalmazta az egyház oszmán iga alóli felszabadítása érdekében és ostorozta amiatt, hogy a pravoszláv Moszkvai Oroszország helyett a pogány tatárral szövetkeztek a hit kozák harcosai. Mivel a szejm elutasította a kozák követeléseket, ezért a hetman felvette a kapcsolatot a dunai fejedelemségekkel, Moszkvával és a

---

¹⁸ Gebei Sándor: *II. Rákóczi György erdélyi fejedelem külpolitikája (1648–1657)*. EKTF Líceum Kiadó, Eger, 1996. 23–24.

¹⁹ Varga: *Önállóság, autonómia vagy alávetettség?* i. m. 30.

²⁰ Subtelny: *Ukraine. A History*. i. m. 128.

²¹ A breszti unió 1596-ban a katolikus és az ortodox egyház egyesítése helyett az unitus egyházat hozta létre, mely ortodox rítusát megtartva elfogadta a pápai főiséget. Az uniót elutasítók élére álló kozákok felkeléseik során az ortodoxia védelmét tűzték zászlajukra, mígnem III. Zsigmond lengyel–litván uralkodó 1632-ben ismét legalizálta az ortodoxok szabad vallásgyakorlatát. Font – Varga: *Ukrajna története*. i. m. 120–121.

²² Gebei: *II. Rákóczi György erdélyi fejedelem külpolitikája...* i. m. 28–29.

doni kozákokkal is, külpolitikájának központi eleme mégis a Krími Kánsággal kötött szövetség maradt. Bogdan Hmelnyickij a Rusz autokratájának, Kijev uralkodójának nevezte magát,²³ és míg a nyilvánosság előtt az „örök barátság” jelszavát lebegtette a tatárok felé, a cárral folytatott tárgyalásokat. Eddig ugyan bevált a krími tatár szövetség, mégis számolnia kellett azzal, hogy a kán számára a „hitetlenekkel” kötött szerződés felmondható.²⁴ Az 1648 előtti állapotokhoz azonban már nem volt visszatérés. A lengyelek ugyan hajlandónak mutatkoztak kisebb engedményekre a kozákok felé, de ragaszkodtak a *szlachta* uralma alatt álló Ukrajnához. Hmelnyickij igyekezett a lengyel erők elvonása és a litvánok semlegesítése érdekében meggyőzni a cárt, hogy támadja meg Szmolenszket,²⁵ Alekszej Mihajlovics azonban féltette 1634-ban kötött békéjét.²⁶ Noha az erdélyi kapcsolat felválthatta volna az ingatag lábakon álló krími tatár szövetséget, de már a lengyel–erdélyi viszony kiélezésével is hasznot hajthatott. A Rákócziak azonban trónra juttatásukat várták el Hmelnyickijtól, így a kapcsolat ideiglenesen inaktívvá vált.²⁷

Az 1649. februári perejaszlavi fegyverszüneti egyezmény a kozákok területét a kijevi vajdaságéban határozta meg, ám a kozák vezető még mindig nem akarta kiszakítani Ukrajnát a Rzeczpospolitából. Az egyezmény pontjait nem hajtották végre, mivel 1649 tavaszán a „nemesi köztársaság” támadásba ment át, Hmelnyickij és Iszlám Girej mintegy 80 ezres serege viszont előbb a Jeremi Wisniowiecki mágnás vezette 15 ezer fős erőt vette ostrom alá Zbarazs erődjében, majd a kozák hetman János Kázmér 25 ezres főeregét meglepte és körülzárta Zboriv közelében. A biztos vereség küszöbén Ossolinski kancellár békét ajánlott a kozákoknak és a kánt kérte fel a közvetítő szerepére: az elmaradt „éves ajándékok” kifizetésének ígéretére Iszlám Girejnél visszavonta csapatait és Hmelnyickijtól a megegyezést követelte. A hetman pedig kénytelen volt fejet hajtani.²⁸

Nem volt véletlen a krími „pálfordulás”, hiszen a kán számára a Krímhez közel élő kozákok megerősödése nem volt kívánatos: potenciális riválisként a kánság létét veszélyeztetették, míg szövetségesként Ukrajnát kivonták a zsákmányforrásnak számító területek közül (bár a gyakorlatban mégis kifosztották a tatárok). III. Iszlám Girej biztosította, hogy a hetman folytassa harcát a lengyelekkel, de a teljes győzelmet ne érje el – nélküle a kozák mozgalom vereséget szenvedett vagy kiegyezett volna a lengyelekkel. Ezt felismerve Hmelnyickij Erdély és Oroszország felé puhatólózott, II. Rákóczi Györggyel kötött is egyezséget a katonai segítségről, ám az csak évek múltán valósult meg.²⁹

²³ Magoesi: *A History of Ukraine...* i. m. 218.

²⁴ Gebei: *II. Rákóczi György erdélyi fejedelem külpolitikája...* i. m. 33.

²⁵ Serhii Plokhly: *The Origins of the Slavic Nations Premodern Identities in Russia, Ukraine, and Belarus*. Cambridge University Press, Cambridge, 2006. 238.

²⁶ A poljanovói béke lényegében az 1619-es deulinói megerősítése. A Rzeczpospolita ezzel szerezte meg Szmolenszk és Csernyigov vidékét. George J. Lerski: *Historical Dictionary of Poland, 966-1945*. Greenwood Press, Westport, 1996. 450.

²⁷ Gebei: *II. Rákóczi György erdélyi fejedelem külpolitikája...* i. m. 34–40.

²⁸ Hrushevsky: *History of Ukraine-Rus'...* i. m. 579.

²⁹ Ostapchuk: *Cossack Ukraine In and Out of the Ottoman Orbit...* i. m. 131.

A krími árusítás következményei

Az 1649 augusztusában kötött zborivi egyezmény a kozák regisztert 40 ezer főre emelte és visszaadta 1638-ban elvett kiváltságait. A szerződés a Lengyel–Litván Nemzetközösségen belüli autonóm, ortodox kozák állam alapjait fektette le Kijev, Braclav és Csernyigov vajdaságokban, ám a csak tatár nyomásra elfogadott megegyezés hírére felzúdulás fogadta Ukrajna-szerte, a szerződés pontjait sosem hajtották végre teljesen.³⁰

A zaporozsjei kozákság az egyezménnyel nyert haladékokat felhasználva megkezdhette a kozák állam szervezeti felépítését. A regiszterbe 50 ezren kerültek, egy 20 ezer fős kontingens pedig „kiegészítő sereg” néven állt fel.³¹ A főváros Csihirin lett, ahonnan Bogdan Hmelnickij folytatta multikvektoriális külpolitikáját. Moldva, Erdély, Litvánia, a Krími Kánság és az Oszmán Birodalom erejének kombinálásával akarta a lengyel urakat az áhított társadalmi változások megvalósítására bírni és a Nemzetközösséget Lengyelország, Litvánia és Ukrajna egyenjogú föderációjává alakítani – élén Rákóczi Györggyel.³² Az erdélyiek azonban lengyel támogatóik elvesztésétől tartva és a zaporozsjeiek megbízhatóságában kételkedve a gyakorlatban továbbra sem támogatták a „kozák ügyet”. A korábbi győzelmekben a krími tatárok bizonyították harcértéküket, ezért a mozgalom folytathatóságának érdekében Hmelnickij fenn kívánta tartani a szövetséget a Krímmel, hiszen nem mellékesen közel 10 ezer krími tatár telelt Csihirin közelében.³³ Az ukrán nép viszont gyűlölte őket, mivel a hetman megengedte szövetségeseinek a *jaszirt* (foglyok gyűjtését), a tatárok pedig rutének ezreit is elragadták.

Az 1650. év a felek diplomáciai háborújával telt. A „*ljahok*” a cár és a hetman barátkozását igyekeztek sabotálni, Konstantinápoly pedig a kozák–tatár szövetségtől tartott, ugyanis a hetman tervet kovácsolt, mely szerint a kánnal és a dunai fejedelemségekkel az oszmánok ellen indul vízen és szárazon.³⁴ Hmelnickij a törököktől való függetlenedésre bátorította a krímieket és közös szövetségükre hivatkozva felajánlotta, hogy a szultánnal szemben is megvédi a Krímet.³⁵ A szoros viszony látszatát erősítette, hogy Tyimofej Hmelnickij (a kozák hetman fia) 6 ezer kozák élén segítette a kánt a kánság belső ellenállásának letörésében is.³⁶

Az oszmán félhold árnyékában

1648 júliusában palotaforradalom zajlott le Isztambulban, melynek révén az oszmán trónra IV. Mehmed szultán került és kormányzatának elsődleges érdeke – a Velence ellen folytatott háború elhúzódása miatt – a belső stabilizáció volt, ehhez pedig meg kellett őrizni a viszonylagos békét a szomszédos államokkal. Ezt azonban veszélyeztette vazallusa, a krími kán, aki a Lengyel–Litván Nemzetközösség ellen lázadó kozákokkal kötött szövetséget, ami felért egy *casus bellivel*, így a Portán tarthattak a lengyel háborútól. Mivel már IV.

³⁰ Kolodziejczyk: *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania...* i. m. 159–161.

³¹ Varga: *Önállóság, autonómia vagy alávetettség?* i. m. 40.

³² Magocsi: *A History of Ukraine...* i. m. 218–220

³³ Hrushevsky: *History of Ukraine-Rus'...* i. m. 613.

³⁴ *Воссоединение Украины с Россией.* i. m. 274.

³⁵ Uo. 277.

³⁶ Gebei: *II. Rákóczi György erdélyi fejedelem külpolitikája...* i. m. 48–50.

Ulászló is oszmánellenes hadjáratot tervezett, nem számított jóra a portai kormányzat II. János Kázmér megválasztásának hírére sem. Az elgondolást erősítette Ossolinski lengyel kancellár szultánhoz címzett levele 1648 végén, melyben követelte a tatárok okozta károk megtérítését.³⁷

A tatár szövetséggel Hmelnickij lényegében „belépett” az oszmán vazallus államok körébe, aminek legnagyobb előnye az lehetett, hogy „kéznél volt”: megvoltak a kapcsolatok.³⁸ A fenyegetés tükrében a törökök nem utasították el a kozák hetman közeledését: a követjárás eredménye pedig egy kereskedelmi egyezmény lett, mely szabad hajózást és vámmentességet biztosított „Kozák-Ukrajna” kereskedőinek a Fekete-tenger medencéjében, cserébe Bogdan Hmelnickij vállalta a török területek elleni doni kozák portyák megakadályozását. A szerződés jelentőségét az adta, hogy egyrészt visszatarthatta a kozákokat az oszmánellenes koalícióhoz való csatlakozástól, másrészt a Zaporozsjei Hadat szerződőképes félként ismerte el. A kereskedelmi egyezményről felmerült, hogy hamisítvány, a történeti szakirodalomban Pritsak a létezése mellett érvelt,³⁹ Abrahamowicz szerint azonban erre nincs kellő bizonyíték.⁴⁰ A kozák hetman a szultánon keresztül kívánta elérni a feltétlen krími támogatást, végső soron pedig az aktív oszmán szerepvállalást, de legalább a vazallus moldvai, havasalföldi és erdélyi csapatok Rzeczpospolita elleni mozgósítását. Lehetetlennek tűnt a béke, ezért a hetman és vezető társai egy kvázi független kozák állam létrehozásában kezdtek gondolkodni, azonban az uralkodó dinasztia hiánya gyenge pontnak számított a legitimáció vonatkozásában. Csábítónak tűnhetett a hasonló kultúrájú, bizonyos fokú autonómiával bíró Moldva és Havasalföld modellje, melyekben az elit akadálytalanul gyakorolhatta hatalmát a Porta védelme alatt. A moldvai vajdai cím megszerzése így hamar felmerülhetett Bogdan Hmelnickijben.⁴¹

A Fényes Porta nem engedte Hmelnickijnek befolyása kiterjesztését Moldva fölé, ezért a kozák hetman legidősebb fiát, Tyimofejt akarta a moldvai vajda lányával összeházasítani, ezáltal dinasztikus úton legitimációt nyerni és befolyása alá vonni Moldvát. A krími tatárok sikerrel használták fel a kozák felkelést Lengyelország gyengítésére, ezért a kán ugyanazt az erőt akarta Moszkva ellen fordítani és új zsákmányszerzési lehetőségekre is szüksége volt. A kozák hetman a potenciális orosz segítségben bízva viszont nem akart Oroszországra támadni, így inkább közös támadást javasolt Moldva ellen, mely könnyebben elérhető zsákmánynak ígérkezett.⁴² Előbb 1650 őszén tatár, majd még a télen a kozák erők is betörték a lengyelbarát Lupu moldvai vajdaságába, Hmelnickijnek pedig ezáltal sikerült kicsikarnia Luputól lánya, Roxanda kezét fia, Tyimofej számára.⁴³ A kozák vezér kísérletet tett a kozák–tatár szövetséghez hasonló egyezség megkötésére Erdéllyel, azonban a Rákócziak portai jóváhagyást, Erdély Habsburgoktól és lengyelektől való kozák védelmét várták el, valamint Krakkót is a zaporozsjei erőknek kellett volna elfoglalniuk.⁴⁴

³⁷ Akti, *otnoszjascisjeszja k isztoriji Zapadnoj Rossziji Szpb.* III. 1861–1869. 245.

³⁸ Hrushevsky: *History of Ukraine-Rus'*... i. m. 524.

³⁹ Omeljan Pritsak: Das erste türkisch-ukrainische Bündnis (1648). *Oriens*, 1953. 266–298.

⁴⁰ Zygmunt Abrahamowicz: Comments on Three Letters by Khan Islam Gerey III to the Porte (1651). *Harvard Ukrainian Studies*, 1990. 1–2. sz. 138.

⁴¹ Ostapchuk: Cossack Ukraine In and Out of the Ottoman Orbit... i. m. 132–133.

⁴² Subtelny: *Ukraine. A History.* i. m. 131.

⁴³ Varga: *Önállóság, autonómia vagy alávetettség?* i. m. 41.

⁴⁴ Gebei: *II. Rákóczi György erdélyi fejedelem külpolitikája...* i. m. 51–52.

Gyakori volt a követjárás 1648 ősze és 1651 tavasza közt Csihirin és Isztambul között és a kozák hetman képviselői szívélyes fogadtatásban részesültek Konstantinápolyban, lévén a Porta szívesebben tudta a zaporozsjeieket barátainak. Mivel a kán 1649. évi hadjárat miatti távollétében a doni kozákok több krími és török városon rajtaütöttek, a török–tatár–zaporozsjei diplomácia egyik sarokköve a doni kozák támadások megszüntetése lett, amire emlékeztették is a kozák vezért. Bogdan Hmelnickij 1650 áprilisában levélben tett panaszt a kánra, mert a háború döntő perceiben hagyta magára,⁴⁵ az oszmán kormányzat pedig nyomást gyakorolt a krími kánra, valamint ígéretet tett a Csihirin áhította katonai segítségére.

Az 1650 nyarán Ukrajnába érkezett török követség hozta levél alapján a hetman és a kán szövetségének a Porta felé való demonstrálása határozott politikai fenyegetésként hatott a díván számára. 1650 júliusában a Csihirinbe visszatérő Hmelnickijt egy oszmán küldött várta. Azon túl, hogy a padisah nevében gratulált az addig elért kozák sikerekhez, tájékoztatta a hetmant, hogy a szultán megkapta leveleit és várja, hogy kozák követ érkezzen Isztambulba. IV. Mehmed megígérte, hogy a kozákokat bármilyen ellenséggel szemben segíti, ha egyik kozák szics sem támad oszmán alattvalókra és területekre. A jövőre nézve a szoros kozák–krími tatár barátság fenntartását kérte, valamint hogy közös megegyezéssel működjenek együtt és együtt küldjék követeiket is a Portára.

A hazatérő török követtel, Oszmán agával tartottak Hmelnickij követei – Anton Zsdanovics kijevi ezredes, a hetman unokaöccse, Pavlo Janenko és Bila Cerkva századosa – egy levéllel, mely sajnos csak a moszkovita követ, Vaszilij Unkovszkij részére készült hibás másolatban maradt fenn. A hetman a Zaporozsjei Had nevében ígéretet tett, hogy mindig kész a szultánt szolgálni a kánnal barátságban és testvériségben. Megtiltotta a kozákoknak az oszmán területek támadását és értesíti a Portát és III. Iszlám Girejt a lengyel, moszkvai és erdélyi szervezkedésekről is. Elsősorban segítséget kért a várhatóan kiújuló harcokhoz, másrészt pedig panaszt tett a lengyelekhez húzó Lupu vajdára és kérte leváltását, helyére a kijevi metropolita unokatestvérét javasolta. A levél végén pedig biztosította a padisahot, hogy mindig kész őt szolgálni és lábaihoz borulni. Ettől kezdve egyre gyakoribb volt a tiszteletlenség a lengyel követekkel szemben, sőt, János Kázmért is nyilvánosan becsmérelték Csihirinben. A lengyel követek előtt az audiencián már hangot adott egyik legfőbb sérelmének is: nem mutat semmilyen jóindulatot a király és a Nemzetközösség felé, amíg át nem adják neki Daniel Czaplinskit, vagy legalább a fejét. Szabad ember, annak veti alá magát, akinek csak akarja.⁴⁶

Több levelében is kérte Hmelnickij, hogy a szultán tekintse alattvalójának,⁴⁷ a padisah pedig elismerte ezen kérését. A Porta viszont aggódott a vazallusait érintő kozák katonai beavatkozások kapcsán és kifejezetten ellenezte Tyimofej és Roxanda házasságát. A kozák–török tárgyalások az oroszok és a lengyelek szemében is aggasztóak voltak, hiszen tudták, hogy a Konstantinápolyba induló kozák követnek a kölcsönös segítségnyújtási

⁴⁵ Mykhailo Hrushevsky: *History of Ukraine-Rus'. Vol. 9. Book 1. The Cossack Age, 1650-1653.* Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, Toronto, 2005. 51.

⁴⁶ Uo. 56–61.

⁴⁷ Riedlmayer András – Victor Ostapchuk: Bohdan Xmel'nyckij and the Porte: A Document from the Ottoman Archives. *Harvard Ukrainian Studies*, 1984. 3–4. sz. 453–454.

egyezményen kívül katonát is kérnie kellett a szultántól, ráadásul el kellett érnie a lengyel-barát moldvai fejedelem leváltását.⁴⁸

1650 őszén indult az oszmán válasszal követ Ukrajnába a korábbi kozák küldöttség egy részével együtt. A szultán megbocsájtott a moldvai kozák–tatár betörés miatt, ráadásul a dunai fejedelmeknek parancsba adta, hogy szükség esetén segítsék a Zaporozsjei Hadat, emellett számos ajándékot is küldött Csihirin urának. A hetman a szultáni kegyre levelek sorával válaszolt, melyekben egyrészt szabadkozott, hogy csak a szejm döntéséről szerzett pontos ismeretek birtokában akarta tájékoztatni a padisahot, s ígéretét adta, hogy megbízható vezető, a szultán ne higgyen annak, aki mást mond. Az ezt követő, a Portának küldött négy levele hasonló tartalmú, egyébiránt a következő főbb pontokból épültek fel: 1. Köszönet a Zaporozsjei Had behódolását hírül vivő kozák követ meleg fogadtatásáért. 2. Sürgős kérés a nagyvezír felé katonai erőért a lengyelek ellen, a tatár segítség biztosításáért, valamint hogy a moldvai vajda ne segítse a lengyeleket. 3. A hetman a teljes győzelemig harcol. Ha békekötésre kerül sor, akkor sem bízik meg a „*ljahokban*”, akiknek minden döntéséről és lépéséről azonnal értesíti a Portát. 4. Az egész „Ruszt” felszólította, hogy ne támadják a szultán területeit.

Nem alaptalan kételkednünk a kozák vezér oszmán vazallusi terveiben, hiszen már 1648 óta az orosz cárt próbálta meggyőzni, vegye védelmébe és fogadja fennhatósága alá. Egyszerre több vasat is tartott a tűzben, zsarolta is az uralkodókat a másikkal folyó tárgyalások felfedésével és továbbra is a multivektoriális külpolitika eszközeivel élt.⁴⁹ Elsődleges az orosz szövetség elérése volt, a török tárgyalásokkal Moszkvát akarta kimozdítani semlegességéből. Az elutasítás miatt az erdélyi szálakat is igyekezett szorosabbra fűzni, ám ez a kapcsolat sem jelentett gyakorlati segítséget. 1651 februárjában–márciusában végül szultáni dekrétum zárta le a tárgyalásokat,⁵⁰ majd július végén újabb ígérekkel érkezett török követ Csihirinbe: segítség Dobrudzsából, parancs a dunai fejedelemségeknek a katonai felkészülésre és a már említett *ahdname* kiadása.⁵¹ Viszonylag biztos pontnak tűnt a krímiekkel kötött szövetség, ám rossz hír volt, hogy az alternatívák egyelőre nem valósulhattak meg.

Bécs portai követe, Johann Rudolf Schmidt báró 1651. márciusi beszámolója alapján a kozákok az adó ügyét kivéve mindenben engedelmességet fogadtak a szultánnak. Isztambul látta a lehetőséget a kozákok erejében, mellyel nemcsak hogy biztosíhatta északi határait, hanem akár a megfelelő időben bővíthette volna a birodalmat. A szultán Hmelnyickijt fejedelemmé nevezte ki, különféle privilégiumokkal ruházta fel, cserében a hetman vállalta, hogy a padisahot annak kérése esetén katonával segíti és a Fekete-tenger melléki területek biztonságát megőrzi, a Portára pedig állandó követet küld. A hetman fényűző kaftánt is kapott ajándékba, a kán pedig kaftánon és szablyán kívül parancsot is – segítse a kozákokat Lengyelország ellen.⁵²

⁴⁸ Adam Zamoyski: *The Polish Way*. Murray, London, 1988. 167.

⁴⁹ Беата Варга: Спорные вопросы украинской государственности в середине XVII века (1648–1654) в зеркале внешней политики Богдана Хмельницкого. In: Gyula Szvák – Zsuzsanna Gyimesi (szerk.): *The role of the state in the historical development of Russia. Materials of the international historical conference at the Centre for Russian Studies in Budapest, 17–18 May, 2010*. Russica Pannonicana, Budapest, 2011. 186–187.

⁵⁰ Hrushevsky: *History of Ukraine-Rus'*. Vol. 9. i. m. 50.

⁵¹ Ostapchuk: *Cossack Ukraine In and Out of the Ottoman Orbit...* i. m. 133–135.

⁵² Hrushevsky: *History of Ukraine-Rus'*. Vol. 9. i. m. 138–142.

Kozák kudarcok

A szejm döntött a háború folytatásáról, meghirdette a nemesi felkelést⁵³ és 1651 elején János Kázmér ismét offenzívába kezdett. A rendi országgyűlés aggódott a kozákok moldvai beavatkozása miatt, az új hadjárat ezért megelőző csapást jelentett, 1651 februárjára már szét is verték a braclavi vajdaság határát őrző kozák ezredet.⁵⁴ Hmelnyickij kétségbeesetten fordult előbb Moszkvához, majd Gyulafehérvárhoz. A cárnak ismét felajánlotta a Zaporozsjei Had szolgálatait, minden oroszok cárja azonban csak diplomáciai nyomást gyakorolt János Kázmérral szemben.

A kozákság már nem bízott II. Jánosban és a helyzet javulását várta a Rákócziaktól, az Erdélyi Fejedelemség csapatainak kellett volna megosztani a lengyel–litván erőket. A lengyel főerők távolléte miatt az erdélyieknek jó esélye nyílt Krakkó elfoglalására, Gyulafehérvár azonban ismét lehetetlen feltételekhez kötötte a katonai támogatást: a Porta jóváhagyásához, valamint a kán barátságához. Azonban Konstantinápolyban elutasításra találtak a Rákócziak királyi ambíciói, a krími kán sem volt hajlandó *ahdnáme* kiadására, ugyanis egy esetleges kozák–lengyel–erdélyi koalíció létrejöttétől tartva nem akarta a „magyar uralkodót” a lengyel trónra, ezért nem is adott segítséget a hetmannak.⁵⁵

A IV. Mehmed szultánnak írt káni levél alapján „a kozák hetman felajánlotta behódolását” a szultánnak és a padisahon keresztül kérte Iszlám Girej katonai erejét segítségül. A kán küldött is csapatokat, levélben pedig a doni portyák megakadályozására kérte Bogdan Hmelnyickijt.⁵⁶ A júniusi beresztyecki csata Hmelnyickij súlyos stratégiai vereségét jelentette, a tatárok ugyanis a kritikus szakaszban elhagyták a csatateret, majd a visszatérésükért könyörgő hetmant is elrabolták,⁵⁷ ráadásul augusztus elején Janusz Radziwill litván tábori hetman elfoglalta Kijevet is.⁵⁸ A lengyel győzelem viszont pürrhoszi volt, ezért Bila Cerkvánál tárgyalásokat kezdeményeztek. Az 1651 szeptemberében kötött egyezmény a regisztert 20 ezer főre csökkentette, a hetman fennhatóságát a kijevi vajdaságra korlátozta és a lengyel korona-hetman alá rendelte, ráadásul megtiltották a tatár kapcsolat fenntartását és úgy tűnt, végrehajtják a szerződést. Az általános vélekedés szerint a tatár kán kezdetől fogva csak az összecsapás végén akart beavatkozni és Zborivhoz hasonlóan a közvetítő szerepet eljátszva kívánt nyerni az új szerződéssel. Abrahamowicz kutatása alapján a kán a tatárok belső viszályai miatt távozott a harcmezőről, majd a kozák hetman és a kán közt a haditervekről támadt vita miatt nem tért vissza utóbbi a kozák seregekhez.⁵⁹ Hmelnyickij elhurcolását azonban ez sem indokolja.

A Bila Cerkva-i pontok nem oldották meg a problémákat, a kozák hetman helyzete is ingatagabbá vált. A regiszterből kimaradtak helyzetét enyhítendő Hmelnyickij kérte a szejmtől a fekete-tengeri portyák engedélyezését,⁶⁰ a megalázó békefeltételeket pedig nem

⁵³ Gebei: *II. Rákóczi György erdélyi fejedelem külpolitikája...* i. m. 57.

⁵⁴ Varga: *Önállóság, autonómia vagy alávetettség?* i. m. 41.

⁵⁵ *Воссоединение Украины с Россией.* i. m. III. k. 97.

⁵⁶ Chantal Lemerrier-Quelquejay: *Three Ottoman Documents Concerning Bohdan Xmel'nyc'kyj.* *Harvard Ukrainian Studies*, 1977. 3. sz. 350.

⁵⁷ Hrushevsky: *History of Ukraine-Rus'. Vol. 9.* i. m. 305–307.

⁵⁸ Uo. 356.

⁵⁹ Abrahamowicz: *Comments on Three Letters by Khan Islam Gerey III to the Porte...* i. m. 139.

⁶⁰ Gebei: *II. Rákóczi György erdélyi fejedelem külpolitikája...* i. m. 58–62.

állt szándékában elfogadni. Már a kozák vezetők 1652. áprilisi találkozásán döntöttek a harcok folytatásáról. Lupu vajdától csak erővel lehetett kikényszeríteni Roxanda és Tyimofej házasságát, a völegény májusban megsemmisítette Batognál a feltartóztatására érkező lengyel sereget. A győzelem hírére ismét fellángolt parasztfelkelések révén a kozákok hamarosan ismét elfoglalták a Beresztyecko előtt birtokolt területeik javát. 1653. januári levelében Hmelnyickij a közelgő lengyel támadástól tartva a krími támogatás sürgetését kérte IV. Mehmedtől,⁶¹ mivel erői még mindig Moldvában voltak lekötve: Tyimofej apósát támogatta Erdély és Havasalföld ellen, 1653 májusában Havasalföldre vonult, kisebb győzelmek után viszont Tergovisténél vereséget szenvedett és visszavonulásra kényszerült.

A súlyos helyzetre tekintettel – a kozákok beavatkoztak az oszmán vazallus államok ügyeibe, a zaporozsjeiket is beleszámolva immár négy vazallus közt dúlt a harc – a Porta jóváhagyta (!) Erdély és Moldva János Kázmérral való szövetezését a kozák fenyegetéssel szemben, miután Csihirin elutasította 40 ezer tallérnyi adó megfizetését. A korábbi években megromlott viszony ellenére jó oka volt a lengyel királynak a kibékülésre Erdéllyel, ugyanis 1653 nyarán híre ment egy török delegáció csihirini látogatásának, majd pedig a cár jelezte a kozák hetman felé, hogy kész pártfogásába venni a Zaporozsjei Hadat. A Rzeczpos-politának tehát mielőbb el kellett fojtania a felkelést. Októberre az új koalíció egy 14 ezer fős kozák erősítés érkezése ellenére is elfoglalta a szucsavai erődöt, ráadásul Tyimofej Hmelnyickij is elesett a harcokban.⁶²

A kozák hetman a krími csapatok és doni kozákok támogatásával szeptember végén körülzárta a király táborát Zsvanyecnél, ám decemberben ezúttal is a győzelem küszöbén egyezett meg a krími kán János Kázmérral: a király vállalta az elmaradt éves ajándékok megfizetését és szabad zsákmányszerzést engedett a krímieknek Lublinig.⁶³ A kozákok szempontjából hozzávetőleg a zborivi szerződés pontjait állította vissza, azonban nem kerülhetett sor a megvalósításra. Világossá vált 1653 végére a kozák vezér számára, hogy nem érkezik oszmán katonai segítség, ezt követően a kapcsolat is inaktívvá vált Konstantinápolyal. A tatárokkal kötött szövetség is tovább lazult, miután a kán ismét a kozákokat megkerülve egyezett meg a lengyel királlyal. A Krím célja ugyanis egyaránt a Lengyel–Litván Nemzetközösség és „Kozák-Ukrajna” gyengítése volt annak érdekében, hogy a területet a tatár hordák birtokba vehessék. Tyimofej meghalt, a dunai fejedelemségek pedig szembehelyezkedtek Hmelnyickijjal az 1652–1653. évi moldvai kozák katonai akciók miatt.

„Orosz–ukrán újraegyesülés”

Hmelnyickij már az 1648-as győzelmeket követően is számos levelében ajánlotta fel a cárnak a kozákok szolgálatait, akkor viszont Alekszej cár a svéd és tatár fenyegetettség tükrében nem akart a lengyelek ellen háborúzni. Változott azonban a helyzet, mire 1653-ban a kozák vezető ismét Moszkva urához fordult: a változáshoz vezető döntő okot Ostapchuk szerint a cári udvar „Kozák-Ukrajna” oszmán alattvalóvá válásától való félelme

⁶¹ Riedlmayer – Ostapchuk: Bohdan Xmel'nyckyj and the Porte... i. m. 469.

⁶² Hrushevsky: *History of Ukraine-Rus'*. Vol. 9. i. m. 650., 655.

⁶³ Gebei: *II. Rákóczi György erdélyi fejedelem külpolitikája...* i. m. 65–66.

szolgáltatta⁶⁴ és közelebb hozta egymáshoz Moszkvát és Csihirint, de jelentősen közrejátszott Lengyelország számottevő meggyengülése is az 1648 óta tartó harcokban.⁶⁵

Október 1-jén a *zemszkij szobor* elfogadta Hmelnickij kérelmét,⁶⁶ az 1654. január 8-ára összehívott perejaszlavi Hadsereg Radán pedig a kozák vezér felhívására válaszul a megjelent kozákok a török szultán, a krími kán, a lengyel király és az orosz cár közül Alekszej Mihajlovicsot választották uralkodójuknak.⁶⁷ A kozák vezetők azonban hiába esküdtek fel új uralkodójukra, Buturlin semmilyen ígéretre sem volt hajlandó Alekszej cár nevében.⁶⁸

A kozák *sztarsina* ki akarta terjeszteni a krímiekkel kötött szerződését Oroszországra, tehát továbbra is tatár részvétellel harcolni Lengyelország ellen, a *poszolszkij prikáz* Bahcsiszeráj vonakodása esetén a Krím megtámadásával kívánta rákényszeríteni a magára maradt Rzeczpospolita elleni hadjáratra. A tatárok lengyelek elleni szövetségbe való bevonásának elgondolása valószínűleg Bogdan Hmelnickijtől származott,⁶⁹ aki azonban az első moszkovita egységek érkezése után, nem alaptalanul tartva „Kozák-Ukrajna” függetlenségének megszüntétől, már csak lengyel támadás esetére kért több katonát.⁷⁰

Alekszej cár három adománylevelet nyújtott át márciusban a zaporozsjei követeknek: a Zaporozsjei Hadnak, az ukrán nemességnek és a hetmannak szólót, utóbbiban ajándékozta Csihirint Hmelnickijnek. Az orosz uralkodó megerősítette a Zaporozsjei Had önkormányzatát, a szabad hetmanválasztást, a független kozák bíróságok működtetését és a kozák szabadságjogokat, valamint a 60 ezer fős regisztert, ráadásul a hetman szabadon tárgyalhatta a Moszkvával baráti országokkal.⁷¹

Ukrajna nagyobb része orosz fennhatóság alá került, de megmaradt a katonai alapon szerveződő közigazgatás, a legfőbb törvényhozó továbbra is a Hadsereg Rada volt, Moszkvától független maradt az igazságszolgáltatás, a városok privilégiumai sem veszték el, a Zaporozsjei Had pedig Hmelnickij vezetése alatt maradt.⁷² A cár az adománylevelekben foglaltakat ajándéknak tekintette, tehát bármikor elvehette a kozákoktól és az ukrán nemesektől. Moszkva és a kozákok is másképp értelmezték a szerződést és ez a későbbiekben még összeütközésekhez vezetett,⁷³ a megfogalmazott alapelvek 1657-ig nem is érvényesültek. Néhány év alatt a viszony sokat romlott „Kozák-Ukrajna” adójának és a kozákok zsoldjának kérdése, a cári vajdák betelepítése⁷⁴ és az 1654 májusában kezdett közös orosz–kozák hadjárat sikerei révén elfoglalt Belorusszia területi hovatartozása miatt. A szövettek-

⁶⁴ Ostapchuk: *Cossack Ukraine In and Out of the Ottoman Orbit...* i. m. 135–136.

⁶⁵ Gebei Sándor: II. Rákóczi György szerepe a Rzeczpospolita felosztási kísérletében (1656–1657). *Századok*, 134. évf. (2000), 4. sz. 808–809.

⁶⁶ *Воссоединение Украины с Россией*. i. m. III. k. 406–414.

⁶⁷ Uo. 460–461.

⁶⁸ Varga: *Önállóság, autonómia vagy alávetettség?* i. m. 49.

⁶⁹ Геннадий Александрович Санин: *Отношения России и Украины с Крымским Ханством в середине XVII века*. Наука, Moszkva, 1987. 46.

⁷⁰ Gebei: *II. Rákóczi György erdélyi fejedelem külpolitikája...* i. m. 74–77.

⁷¹ *Воссоединение Украины с Россией*. i. m. III. k. 560–565.

⁷² Varga Beáta: *Önállóság, nemzeti identitás és külpolitika Ukrajnában a 17. század közepén. Világtörténet*, 33. évf. (2011), 3–4. sz. 157.

⁷³ Magocsi: *A History of Ukraine...* i. m. 230.

⁷⁴ Varga: *Önállóság, autonómia vagy alávetettség?* i. m. 52–53.

zés hírére a fenyegetett helyzetben lévő Varsó és Bahcsiszeráj követváltásba kezdett, melynek eredményeképpen novemberre lengyel–krími szövetség született.⁷⁵

Összegzés

Az Ukrajnával a 17. század közepén határos országok ereje meghaladta a kozák felkelés kapacitását, Bogdan Hmelnyickij ezért volt kénytelen kijátszani a kelet-európai hatalmakat a mozgalom folytatása és a formálódó kozák állam túlélése, illetve helyzetének javítása érdekében.

Noha 1648-ban elsőként és egyedül a „krími alternatíva” segítségével került el a kozák mozgalom a bukást, a kozák hetman már a kezdetektől több potenciális szövetséges után kutatott, így felvette a kapcsolatot a IV. Mehmedet a szultáni trónra emelő oszmán kormányzattal is. Célja eme lépésével kettős volt: egyrészt a szultáni kegy elnyerésével és az oszmán vazallitás 1651. évi formális elismerésével III. Iszlám Girej támogatását biztosítani, másrészt a konstantinápolyi kapcsolat ütőkártyát is jelentett, ugyanis nyomást gyakorolhatott Alekszej Mihajlovics Romanovra. Az „oszmán alternatíva” azonban jórészt csak ígéretekkel szolgált, ráadásul a kozákok moldvai és havasalföldi tevékenysége 1653-ra szembefordította a Portát és dunai vazallusait Csahirinnel, Konstantinápolyban kifejezetten elleneztek Tyimofej és Roxanda házasságát és a Hmelnyickij-befolyás kiterjesztését Moldvára, még inkább nemtetszésre talált a II. Rákóczi György lengyel trónért folytatott hadjáratába való kozák bekapcsolódás.⁷⁶

A cár – nem engedhette az Oszmán Birodalom Ukrajnával való megerősödését, valamint a „Kozák-Ukrajna” kínálta katonai és gazdasági potenciál figyelembe vétele mellett a Kijevi Rusz területének egy kézben való egyesítéséhez is közelebb kerülendő – védelmébe fogadta a Zaporozsjei Hadat 1654-ben. Hmelnyickij a perejaszlavi egyezményt követően mégis folytathatta önálló külpolitikáját, ugyanis Alekszej Mihajlovicsnak egyelőre elsősorban a kozákok katonai erejére volt szüksége. A kozák–orosz szövetség annak ellenére is túlélte a hetmant, hogy a viszony megromlott egyrészt mindkét fél Belorussziára támasztott igénye miatt, másrészt mivel a cár nem segítette az ukrainai kozák csapatokat a lengyel–tatár erőkkel szemben, ezt pedig árulásként fogta fel a Zaporozsjei Had.

Bogdan Zinovij Hmelnyickij történelmi jelentősége abban áll, hogy a szomszédos, expanzionista hatalmak között is sikerrel növelte „Kozák-Ukrajna” területét és a nominális lengyel, oszmán, majd orosz polivazallitás ellenére is megőrizte fiatal állama gyakorlati függetlenségét.

⁷⁵ Kolodziejczyk: *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania...* i. m. 164–167.

⁷⁶ Gebei: II. Rákóczi György szerepe a Rzeczpospolita felosztási kísérletében... i. m. 835.

